

СТАН ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ В УРСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті зроблена спроба аналізу масиву наукової літератури пов'язаної із проблемою таких соціальних явищ, як дитяча безпритульність та бездоглядність повоєнної доби. На основі проведеного дослідження авторка виокремлює найбільш вагомні аспекти стану та боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю повоєнної доби.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, девіація, неповнолітні, дитустанови.

Актуальність. В умовах сьогоденних реалій дослідження дитячого виміру повоєнного часу набуває особливої актуальності та практичного значення, яке диктується необхідністю не лише об'єктивної реконструкції минулого, алей усвідомлень потреб модерного соціуму та прогнозувань перспектив на майбутнє. У тяжкий час, коли воєнні дії знову розгорнулися на Східній Україні у важких, воєнних умовах перебуває значна частина українського соціуму і особливо його неповнолітня категорія, яка змушена переживати цю трагедію. Тому концепції історичної пам'яті про Другу світову війну потребують певного перегляду існуючої методології її дослідження та наближення до людського виміру.

Також актуальність статті полягає з одного боку, у відсутності спеціальних праць з окресленої проблеми, а з іншого - у великому значенні для громадського виховання сучасного молодого покоління.

Мета статті полягає у спробі аналізу наукових праць пов'язаних із проблемою дитячої безпритульності та бездоглядності повоєнного періоду 1943-1953 рр.

Виклад основного матеріалу. Історію наукових досліджень з проблем становища неповнолітніх громадян у повоєнну добу можна поділити на два великих періоди: радянський (від 1940-х рр. до 1991 р.) і сучасний (від 1991 р. до 2015 р.). Радянський період історіографії поділяється на три взаємопов'язані етапи: 1) від середини 40-х до середини 50-х рр.; 2) від середини 50-х до середини 80-х рр.; 3) від середини 80-х рр. до 1991 р.

Загалом для радянської історіографії війни була характерна міфологізація та глорифікація. У центрі дослідження перебувала героїчна слава та військові події, період відбудови та ін. Довгий час на периферії дослідницького інтересу залишалися «малі життєві світи», доля певних категорій населення.

Перші праці про стан дітей у період, що вивчається, з'явилися ще під час Другої світової війни. Як правило, авторами виступали партійні робітники, керівники та спеціалісти наркоматів освіти, охорони здоров'я, педагоги. Ці публікації мали здебільшого публіцистичний характер, однак цінність їх очевидна, оскільки роботи написані на живому матеріалі, містять статистичні дані та конкретні приклади.

Спробу аналізу педагогічного виховання дітей після війни та функціонування мережі дитячих установ в Україні у дусі тогочасної ідеології зробив відомий науковець С. Х. Чавдаров [1], але його розвідки носили здебільшого педагогічний характер.

Чи не вперше в українській науці до висвітлення деяких питань становище дітей після війни звернувся Ф. І. Лисенко [2]. Щоправда, у цій праці більше публіцистики, аніж наукового дослідження. До того ж, автор не виходить з русла вже тоді започаткованої традиції міфологізації фактів та відсторонення від трагічних сюжетів життя юних громадян в умовах війни і після неї мало описуючи становище саме дітей-сиріт.

Медико-санітарні наслідки війни широко обговорювалися на 1-й (22-24 квітня 1946 р.) і 2-й (17-19 грудня 1947 р.) всесоюзних конференціях. На цих наукових форумах певною мірою було проаналізовано медичні аспекти впливу війни та повоєнного часу на стан здоров'я і фізичний розвиток неповнолітніх громадян, зокрема й дітей, позбавлених батьківського піклування. Окремі аспекти проблеми стану здоров'я неповнолітнього населення повоєнного часу, в тому числі й дітей з особливим соціальним статусом, знайшли своє відображення в доповідях Ф. І. Зборовської [3, 129-147] і О. О. Рікмана [4, 145-165], Б. М. Шкляра [5, 51-65]. При всій фактографічній цінності названих досліджень, вони несли в собі певну утилітарність, тут недостатньо чітко

простежувалися причинно-наслідкові зв'язки, які б дозволяли встановити весь спектр обставин, що супроводжували сирітство і дитячу бездоглядність в ту добу. Про становище безпритульних та бездоглядних дітей тут знаходимо лише фрагментарну інформацію.

Швидше на рівні офіціозу характеризує окремі питання розбудови дитустанов у період першої повоєнної п'ятирічки колишній заступник міністра освіти УРСР О. М. Філіпов [6]. Його праця сповнена апологетики «мудрої політики» комуністичної партії та уряду щодо охорони дитинства.

Таким чином, перші наукові праці мали здебільшого описовий характер, який тільки дотично торкався вказаної теми.

У період хрущовської «відлиги» настав новий динамічний та подекуди неоднозначний етап у розвитку радянської історіографії. Саме під час цього нетривалого за обсягом відрізка часу з'являється велика плеяда дослідників війни, застосовується нова джерельна база та розпочинається дослідження соціальної історії, долі простої людини та окремих категорій населення УРСР.

За добу М. Хрущова та М. Брежнєва вийшла низка фундаментальних праць з вивчення воєнного і повоєнного періодів історії Української РСР, а саме заслуговують на увагу тритомник «Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни» [7, 8, 9], спеціальний том восьмитомника «Історія Української РСР» [10] та відповідні розділи книги «Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України» [11]. У цих працях ми можемо зустрічати фрагментарно окремі факти пов'язані із становищем неповнолітніх у воєнний та повоєнний період. Також у них наведена статистика дитячої безпритульності і бездоглядності та методи боротьби з нею.

Серед досліджень з даної проблематики можна виділити історичні розвідки Т. Т. Гриценка [12], який описував державну політику у сфері боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. У своїх працях автор підкреслює, в загальноприйнятому для того часу ракурсі, провідну роль партії у вирішенні цієї проблеми не показуючи жодних негативних моментів.

Безпосередньо до вирішення проблем дитячого сирітства торкаються у своїх роботах вчені, Л. В. Пилипенко та А. М. Сініцин [13, 14]. У своїх доробках вони показують турботу держави про дітей-сиріт у воєнний та повоєнний період та характеризують умови перебування і виховний процес у дитячих будинках. Також О. О. Сушко [15] дослідив питання відновлення державної мережі дитячих закладів освіти, який навіть деяку статистику масштабу дитячого сирітства після війни.

Незважаючи на велику кількість наукової літератури описаного періоду проблема дослідження дитячої безпритульності та бездоглядності повоєнної доби так і не знайшла повного відображення у вказаних працях.

Період «перебудови» у дусі вкоріненого консерватизму характеризувався невеликими зрушеннями в дослідженні становища неповнолітніх громадян у повоєнний період.

У ґрунтовному дослідженні П. М. Чернеги аналізується багатогранна діяльність профспілкових організацій, зокрема й у налагодженні побуту вихованців дитустанов, організації їх оздоровлення тощо [17].

Варто зауважити, що все ж таки у той час, відомий вчений М. В. Коваль привніс паростки позитивних змін та нове історичне мислення в дослідження соціальної історії воєнного та повоєнного періодів. Глибиною аналізу та широтою охоплення проблеми становища та життєдіяльності різноманітних верств цивільного населення відзначається його монографія з питань суспільно-політичного життя воєнної доби [18]. Серед різноманіття аспектів, які вивчалися науковцем, деяке місце знайшлося й дослідженню становищу дітей, які залишилися без батьківської опіки. Цінності працям Ковалю додає опрацьована, раніше не використана джерельна база, нова методологія, широкий аналіз історіографії та уведена в історичний обіг нова термінологія.

Таким чином, останній, короткий етап радянської історіографії дав поштовх для подальшого розвитку вже власне української.

Із здобуттям України незалежності у вітчизняній історичній науці розпочався довгий процес, який триває і до нині, оновлення й віднайдення історичних істин пам'яті, орієнтованих на власну державу та відходу від догматичних стереотипів. За допомогою розсекречення великої

кількості архівних фондів, нових методологічних підходів дослідження з'явилася можливість для дослідження раніше призабутих сторінок, а саме соціально-побутових умов українського населення у воєнний та повоєнний період і, зокрема, наймолодшої її категорії.

Особливе місце серед дослідників Другої світової війни та повоєнного періоду займає провідний вчений-істориків О. Є. Лисенко [19]. Його праці дали поштовх для утвердження модерних методологічних підходів у вивченні німецького-радянської війни та соціальних проблем повоєнного періоду.

Сповнені нових наукових підходів праці таких дослідників сучасності: В. В. Ленської [20], Т. В. Вронської [21], О. Г. Перехреста [22] служать методологічним дороговказом для вивчення проблеми неповнолітніх з особливим статусом у повоєнний час.

Наукові дослідження О. М. Бистрої [23] також розглядають низку питань пов'язаних зі становищем дітей і підлітків у зазначений період.

Серед сучасних дослідників слід виділити Т. Д. Долинську [24], О. В. Шеремету [25] які займаються вивченням становища дітей у перші повоєнні роки.

Особливе місце у дослідженні таких соціальних явищ, як дитяча безпритульність та бездоглядність займає монографія Г. М. Голиша «У вирі війни» [26]. У цій та інших своїх наукових працях саме він першим комплексно дослідив становище неповнолітньої категорії населення під час війни та перших повоєнних років, торкаючись окремих аспектів обсягів безпритульності та бездоглядності, державної політики у сфері захисту дитини тощо.

Заслуговує на увагу дисертаційна робота Л. Г. Голиш «Функціонування спеціальних установ УРСР у 1943-1945 рр.» [27], в якій авторка розглядає класифікацію та специфіку функціонування спеціальних дитячих установ в Україні у повоєнних роках. Вперше у вітчизняній історичній науці проведено типологізацію цих установ за їх функціональним призначенням, особовим складом вихованців та специфікою діяльності. У подальших роботах дослідниця також неодноразово торкається питань влаштування дітей-сиріт після війни та цікавиться спеціальними дитячими установами.

Серед представників вітчизняної історіографії, дослідників даної проблематики потрібно також виділити Н. М. Касянову [28], яка подає регіональну характеристику дитячої безпритульності та бездоглядності у воєнний та повоєнний період на прикладі Донбасу. У роботі визначені основні причини наявності зазначених негативних соціальних явищ, з'ясовано масштаби проблеми. Розглянуто спеціальні дитячі виховні установи для дітей з статусом діти-сироти та бездоглядні. У своїй науковій праці дослідниця порушує малодосліджену проблему поширення такого антисоціального явища, як дитячої девіації у повоєнний період.

Розробкою проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в правовому вимірі займається І. В. Маловічко [29], за допомогою аналізу нормативно правових актів, що регулювали порядок подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в кінці 30 років - початку 40-х роках ХХ століття.

Окремі факти стосовно подолання дитячої безпритульності та бездоглядності знаходимо у роботах, присвячених історії міліції України. Це праці дослідників А. Є. Шевченка, М. М. Лагоши, В. Г. Вовка [30, 31, 32].

Висновки. Підсумовуючи короткий огляд радянської та вітчизняної історіографії, слід зазначити, що, незважаючи на її певні надбання, поза увагою залишається ціла низка невивчених питань стосовно становища та ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності в УРСР повоєнного часу. Для вітчизняних істориків вказана тематика має стати предметом більш детального вивчення на основі залучення нових історичних джерел.

Література

1. Чавдаров С. Х. Найдемократичніша в світі школа / С. Х. Чавдаров // Радянська школа. - 1947. - № 5. - С. 29-49.
2. Лисенко Ф. І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні (Із спогадів) / Ф. І. Лисенко // Радянська школа. - № 6. - 1947. - С. 40-48.
3. Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации / Ф. И. Зборовская // Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: труды Первой конференции 22-24. 04-1946 г. - М., 1947. - С. 129-137.

4. Рикман О. О. Детские инфекции в годы Великой Отечественной войны / О. О. Рикман // Медико-санитарные последствия войны: Труды Второй конференции. 17-19 декабря 1946 г. : в 2 т. - М., 1948. - Т. 1. - С. 145-165.
5. Шкляр Б. М. Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области / Б. М. Шкляр // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции 17-19 декабря 1946 г. : в 2 т. - М., 1948. - Т. 1. - С. 51-65.
6. Філіпов О. М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. / О. М. Філіпов. - К., 1957. - 150 с.
7. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. : в 3 т. / И. В. Архипов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др. - Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 - ноябрь 1942 гг.). - К., 1975. - 544 с.
8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. : в 3 т. / А. А. Вовк, С. 3. Голиков, М. И. Кравчук и др. - К., 1975. - Т. 2: Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942-1943 гг.). - 512 с.
9. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. : в 3 т. / Н. А. Буцько, Н. М. Власов, П. И. Денисенко и др. - К., 1975. - Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.). - 461 с.
10. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / Ред. колегія В. І. Клоков та ін. - К., 1977. - Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.). - 536 с.
11. Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України: 4-е вид. / ред. колегія А. І. Корнієнко та ін. - К., 1979. - 756 с.
12. Гриценко Т. Т. Коммунистическая партия - организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943-1945 гг.). : автореферат дис... канд. ист. наук. / Т. Т. Гриценко - К., 1973. - 23 с.
13. Пилипенко Л. В. Зігріті всенародною любов'ю / Л. В. Пилипенко // Радянська школа. - 1988. - № 6. - С. 85-86.
14. Синицин А. М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны / А. М. Синицин // Вопросы истории. - 1969. - № 6. - С. 20-29 та інші.
15. Сушко О. О. Борьба трудящихся за восстановление материальной базы загатоосвітніх шкіл УРСР (1943-1945 рр.) / О. О. Сушко // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1981. - № 5. - С. 106-111.
16. Піщевський А. П. Ідейно-політичне виховання учнівської молоді в роки Великої Вітчизняної війни / А. П. Піщевський, О. Г. Перехрест // Радянська школа. - 1975. - № 2. - С. 7-13.
17. Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. / П. М. Чернега. - К., 1987. - 175 с.
18. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. / М. В. Коваль. - К., 1977. - 264 с. ; Коваль М. В. Україна у другій світовій війні 1939-1945 рр. : спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. - К., 1994. - 58 с. ; Коваль М. В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. - К., 1995. - 194 с. ; Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки / М. В. Коваль. - К., 1999. - 75 с.; Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // УІЖ. - 2000. - № 3. - С. 3-21.
19. Лисенко О. Є. Людський фактор перемоги / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії: Збірник наук. праць. - К., 2001. - Вип. 5. - С. 90-96.; Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // УІЖ. - 2004. - № 5. - С. 3-16.
20. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни / В. В. Ленська // УІЖ. - 1987. - № 9. - С. 83-91.
21. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945) / Т. В. Вронська. - К., 1995. - 83 с.
22. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія / О. Г. Перехрест. - Черкаси, 2011. - 668 с.
23. Бистра М. О. Стан освіти на Луганщині в період фашистської окупації / М. О. Бистра // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П. В. Доброва]. - 2005. - № 1 (23). - С. 115-124
24. Шеремета О. В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.) / О. В. Шеремета // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - К., 1998. - Вип. 3. - С. 70-78.
25. Долинянська Т. До питання про становище дітей в умовах голоду 1946-1947 рр. в СРСР / Т. Долинянська // Науковий вісник Чернівецького університету. - Чернівці, 2003. - Вип. 173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. - С. 348-357.
26. Голиш Г. М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941-1945 рр.) : монографія / Г. М. Голиш. - Черкаси, 2005. - 323 с. ; Голиш Г. М. Наслідки радянсько-німецької війни для неповнолітніх громадян України / Г. М. Голиш // УІЖ. - 2005. - № 3. - С. 37-49
27. Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР 1943 - 1950 рр. : автореф. дис.... канд. іст. наук. / Л. Г. Голиш. - Черкаси, 2007. - 25 с.; Голиш Л. Г. Специфіка діяльності установ системи Наркомату (Міністерства внутрішніх справ УРСР) у 1943-1950 рр. / Л. Г. Голиш // Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки, 2005. - Вип. 77. - С. 107-115
28. Касьянова Л. М. Борьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943 - 1953): автореф. дис.... канд. іст. наук. / Л. М. Касьянова. - Донецьк, 2010. - 18 с.

29. Маловічко І. Подолання дитячої безпритульності і бездоглядності в 1935-1945 роках 20 століття на території України / І. Маловічко // Пріоритетні напрями розвитку правової системи України : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., Донецьк, 25-26 жовтня 2013 р. - Донецьк, 2013. - С. 51-53.
30. Шевченко А. Є. Боротьба співробітників транспортної міліції України з дитячою безпритульністю та бездоглядністю (1941-1945 рр.) / А. Є. Шевченко // Наука. Релігія. Суспільство. - 2003. - № 1. - С. 165-169.
31. Лагоша М. М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946-1953 рр.) / М. М. Лагоша // Схід. - 2003. - № 7. - С. 82-85.
32. Вовк В. Г. Деятельность милиции восточных областей Украины по устранению последствий гитлеровского оккупационного режима, охране общественного порядка и борьбе с преступностью в 1946-1950 гг. / В. Г. Вовк // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. - Луганськ, 1999 - № 3. - С. 32-43.

Одержано редакцією 08.12.2014

Прийнято до публікації 15.12.2014

В статье сделана попытка анализа массива научной литературы связанной с проблемой таких социальных явлений, как детская беспризорность и безнадзорность послевоенной поры. На основе проведения исследования автор выделяет наиболее значимые аспекты состояния и борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью послевоенной поры.

Ключевые слова: *беспризорность, безнадзорность, девиация, несовершеннолетние, детские учреждения.*

The paper attempts to analyze an array of scientific literature related to the problem of social phenomena such as child homelessness and neglect the postwar era. On the basis of the study, the author highlights the most significant aspects of the state and to combat child homelessness and neglect the postwar era.

Key words: *homelessness, neglect, deviation, minors, children's install*